

CZESŁAW MIŁOSZ'UN ŞİİRİ

Seda KÖYÜCÜ*

Öz

1980 Nobel Edebiyat Ödülü sahibi Polonyalı şair ve yazar Czesław Miłosz'un II. Dünya Savaşı öncesi dönemde felaketçi çizgide başlayan şiir sanatı, savaş sırasında faşist, sonrasında stalinist totalitarizm deneyimleri ve dönemseller gelişimlerle beslenerek, felsefi ve entelektüel yönü çok daha güçlü, tarihsel ve kültürel fonu sağlam, tematik çeşitliliği ile dikkati çeken, hümanist ve evrensel değerleri savunan bir şiir yönünde gelişim göstermiştir.

Anahtar Sözcükler: Polonya, Edebiyat, Şiir, Miłosz, Nobel, Felaketçilik, Savaş, Göçmen.

Streszczenie

Poezja Czesława Miłosza

Sztuka poetycka polskiego pisarza i poety Czesława Miłosza, laureata nagrody Nobla w dziedzinie literatury z 1980 roku, zapoczątkowana katastroficznym szkicem sprzed II Wojny Światowej, w powojennym czasie nasyconym faszyzmem, stalinowskim totalitaryzmem i wydarzeniami z tamtego okresu, rozwinęła się w kierunku poezji broniącej wartości humanistycznych i uniwersalnych. Charakteryzowała się jednocześnie różnorodnością tematyczną, mocną w swojej strukturze filozoficzno-intelektualnej i osadzoną w solidnych ramach kulturalno-historycznych.

Słowo Kluczowe: Polska, Literatura, Poezja, Miłosz, Nobel, Katastrofizm, Wojna, Emigrant.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Czesław Miłosz'un şiir sanatını birkaç sayfada anlatabilmek oldukça güç, hatta neredeyse imkânsız. Ve bu

* Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Leh Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. seda.koycu@gmail.com

çalışma, imkânsız başarmak iddiasıyla değil, bu şiiri, Miłosz'un yetmiş dört yıllık sanat yaşamının etapları doğrultusunda, kilometre taşları niteliğindeki yapıtlarından örneklerle bir nebze olsun tanıtılabilme arzusuyla kaleme alınmıştır.

Czesław Miłosz (1911-2004) doksan üç yıllık uzun yaşamına sayısız yapıt sığdırmış, şiir ve düzyazı yazarlığını kapsayan sanatını 1980 yılında aldığı Nobel Edebiyat Ödülü ile taçlandırarak, dünya çapında üne kavuşmuş Polonyalı bir sanatçıdır.

Miłosz'un edebiyat yaşamına girişi, Polonya kültür tarihinde İki Savaş Arası Dönem (1918-1939) olarak adlandırılan yıllara rastlar. Söz konusu dönem, Polonyalılara I. Dünya Savaşı'nın bitimiyle verilip II. Dünya Savaşı'nın başlamasına dek süren, 123 yıllık (1795-1918) tutsaklığın ardından gelmesi nedeniyle özel bir öneme sahip olan özgürlüğün yaşandığı bir süreçtir ve bu süreçte yaşanan siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişmeler, dönemin kültür yaşamını yirmili yıllar ve otuzlu yıllar olarak iki ayrı alt başlık halinde değerlendirmeye olanak sağlayacak ölçüde farklı biçimlemiştir.

Önceki üç dönem (Romantizm, Realizm, Modernizm) boyunca özgürlük arayışında olmuş¹ ve bu yüzden siyasal ve toplumsal konularla yoğun biçimde uğraşmak durumunda kalmış ulus edebiyatı, şiirin başat olduğu İki Savaş Arası Dönem'in, bir asrı aşkın bir süre sonra kazanılmış özgürlüğün alabildiğine yaşandığı yirmili yıllarında, ağırlıklı olarak, coşkun bir yaşam sevincinin süslediği sıradan, gündelik konulara ve sıradan insana yönelmiştir.

Ancak, otuzlu yılların gerçeği temelde iki önemli nedenden ötürü yirmili yıllardan farklı olmuştur. Bu nedenlerden ilki 1929 yılında tüm dünyada yaşanan ve Polonya'yı yeni kurulmuş bir devlet olması nedeniyle oldukça olumsuz etkileyen büyük ekonomik krizken, diğeri, Almanya'da Nazizm'in yükselişiyle birlikte, yaklaşan savaşın ayak seslerinin Polonya'da geleceğe ilişkin kaygıları büyük ölçüde arttırmış, edebiyatta da huzursuz bir ruh haline ve felaketçi bir söyleme yol açmış olmasıdır.

I. Dünya Savaşı'nı yetişkinlik değil, çocukluk yıllarında yaşamış olan ve otuzlu yılların başında edebiyat yaşamına giren, Miłosz'un da dahil olduğu 1910 kuşağı için savaş, çocukluklarından hatırladıkları, bilinçaltılarını

¹ Polonya toprakları dönemin güçlü devletleri olan Avusturya, Rusya ve Prusya arasında üç aşamada paylaşılmış ve üçüncü paylaşım (1795) sonucunda Polonya 123 yıl süreyle (1795-1918) Avrupa haritasından silinmiştir.

ve imgelemlerini biçimleyerek, kendilerini edebiyat sahnesinin felaketçi aktörleri kılan bir kâbus olmuştur (Kwiatkowski, 2001:146).

Czesław Miłosz işte böylesi bir atmosferde, 1930 yılında, “Alma Mater Vilmensis” adlı üniversite dergisinde yayımladığı “Kompozycja” (Kompozisyon) ve “Podróż” (Seyahat) başlıklı iki şiiriyle edebiyat yaşamında yerini alır.

1933 yılında yayımladığı “Poemat o czasie zastygłym” (Donmuş Zaman Manzumesi) ve 1936 yılında yayımladığı “Trzy Zimy” (Üç Kış) başlıklı ilk şiir kitapları kendisini öncelikle bir şair olarak tanımlayan (Wyka, 1987:118) Miłosz'un, edebiyat çevrelerinde “Vilno Felaketçileri” olarak tanınan “Żagary” şair grubunun üyesi sıfatıyla verdiği yapıtları olur.

Sanat yaşamını İki Savaş Arası Dönem, savaş dönemi ve savaş sonrası dönem olarak temelde üç etaba ayırmanın mümkün olduğu Miłosz'un, sanat yaşamının ilk etabını oluşturan otuzlu yıllarda verdiği bu yapıtlarını, Polonya'da var olan ruh haline uygun olarak, felaketçi bir söylem karakterize eder. Özellikle “Trzy Zimy” (Üç Kış) başlıklı yapıtında felaketçi söylemin ağırlığı göze çarpar. Yoğun kıyamet imgeleri içeren bu yapıtında yer alan “O księżce” (Kitaba Dair) başlıklı şiiri,² şairin felaketçi dünya görüşünü en iyi yansıtan yapıtlarından biri olarak kabul edilir. Aşağıda, bu şiirden bir bölüme göz atalım:

Tuhaf, düşmanca ve muhteşem zamanlarda yaşadık,
başımızın üzerinde şarkı söylerdi mermiler
ve yıllar daha az tehditkar değildi hançer gibi saplanan
şarapnelardan
o yıllar savaşı görmeyenlerin kadrini kıymetini öğrettiler.
Kuru kuru yanan haftaların yangınında
çok çalışırdık ve açtık ekmeğe, bu dünyadan olmayan,
topraktan çıkmış mucizelere
ve hüznülenerek aniden, uyuyamayıp da
pencerelerden bakardık sık sık, kurşun renkli geceler üzerinde
yine süzülüp geliyor mu zeplin sürüleri,
çakıyor mu kıtalara yeni bir sinyal diye,

² Şairin bu şiiri ve makale içindeki diğer tüm şiirleri makalenin yazarı tarafından Türkçeye çevrilmiş olup şiirlerin orijinaleri için bkz.: Miłosz, Czesław. (2011).

ve araştırdık aynada, alnımızda bir leke zuhur etti mi diye,
 hani mahkûm edildiğimizin işareti.
 O zamanlarda yetmezdi feryat etmek temiz sözcüklerle,
 dünyanın ebedi debdebesi üzerinde,
 zaman fırtına zamanı, gün kıyamet günüydü,
 eski devletler yıkılmış,
 başkentler sarhoş olmuştu kirmenle eğirmekten köpüklü göğün
 altında.
 (...)
 Biz huzursuz, kör ve devre inananlar,
 uzak bir yere yürüyoruz, üzerimizde ekim uğuldatıyor yaprakları,
 sancağı sallayıp da uğuldatan şu insan misali.
 (...)
 İsimsiz bir ün yaratmamız istendi bizden,
 veda haykırışı misali karanlığa gidenlerin.

Miłosz'un, doğduğu, çocukluğunu ve ilk gençlik yıllarını geçirdiği ve ayrılışının üzerinden ancak elli iki yıl geçtikten sonra, 1992 yılında dönebildiği toprağa, Litvanya'ya³ duyduğu özlemin ilk dönem sanatındaki yeri tartışılmazdır kuşkusuz. Bu özlem şairin sanatının sonraki dönemlerinde gerek şiir, gerekse düzyazı yapıtlarında gittikçe daha güçlü biçimde ortaya çıkar (Wyka, 1987:119) ve sanatında sarsılmaz bir yer edinir.

Miłosz Nobel Edebiyat Ödülü töreninde yaptığı konuşmada, Litvanya'da doğup büyümüş, o toprağın havasını solumuş olmanın, sanatçı kişiliği, özellikle şair yönü üzerindeki etkisini şöyle ifade eder:

Doğanın insani, insan yapımı olduğu, farklı dillerin ve dinlerin yüzyıllar boyunca bir arada yaşadığı küçük bir ülkede doğmak iyidir. Kastettiğim, Litvanya, mitlerin ve şiirin toprağı. ("Litwo, Ojczyzno moja", t.y.)

Miłosz bu toprağa duyduğu özlemi, doğa betimleriyle yansıttığı yapıtlarından biri olan ve 1994 yılında yayımladığı "Na brzegu rzeki" (Nehir

³ Miłosz Litvanya topraklarındaki Szetejnie köyünde doğmuştur. Şairin doğduğu dönemde Litvanya toprakları Rusya yönetiminde, çok uluslu bir bölge konumundadır.

Kıyısında) başlıklı şiir kitabında yer alan “W Szetejniach” (Szetejnie’de) adlı şiirini “Başlangıcımın sen benim ve ben yine Seninleyim / Buradayım, dünyanın dört bir yanını öğrendiğim yerdeyim” dizeleriyle açar. Aşağıda bir bölümüne yer verdiğimiz “W mojej ojczyźnie, do której nie wróćę” (Bir Daha Dönmeyeceğim Memleketimde) başlıklı bir başka şiirinde bu özlemini şöyle dile getirir şair:

Bir daha dönmeyeceğim memleketimde,
Orman içinde şöyle kocaman bir göl var,
Büyük, parçalı, muhteşem bulutlarını
Hatırlıyorum, bakışlarımı ardıma çevirdiğimde.

Ve hatırlıyorum koyu bir alacakaranlıktaki durgun suların
fisiltısını,
Ve dikenli otların bittiği o göl yatağını,
Kara martıların haykırışını, kızılığını soğuk gün batımlarının,
Gökyüzünde yaygaracı ötüşlerini çıkrıkçınların.
(...)

Korkulan olmuş, Nazi Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırmasıyla II. Dünya Savaşı başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin 1940 yılında Litvanya'yı işgal etmesi üzerine, savaş öncesinde, 1937 yılında yazdığı - yukarıda bir bölümünü sunduğumuz - “W mojej ojczyźnie, do której nie wróćę” (Bir Daha Dönmeyeceğim Memleketimde) başlıklı şiirinde bir öngörüyle belirttiği gibi Vilno'yu terk eden şair, savaş yıllarının büyük bir bölümünü Varşova'da geçirir ve illegal kültür yaşamına aktif biçimde katılır; 1940 yılında Jan Syruć takma adıyla “Wiersze” (Şiirler) başlıklı küçük bir şiir kitabı yayımlar.

Savaş öncesinde ve sırasında yazdığı şiirlerinin yer aldığı, gerek felsefi ve entelektüel içeriği, gerekse biçimi yönünden renkli, zengin, yetkin nitelikli ve moralist bir tona sahip “Ocalenie” (Kurtuluş) başlıklı yapıtı 1945 yılında okuyucuyla buluşur.

Yaşanan savaş felaketi, Miłosz'un, trajedi anlarında şiirin rolüne ve şairin görevine ilişkin anlayışını tekrar gözden geçirmesine, sorgulamasına neden olur. Şair, “şenlikleri ve mutluluk veren koruları övmek” isterken, yas tutup ağlamak zorunda bırakılmıştır:

(...)

Yemin ediyordun asla

Yas tutup ağlamayacağına.

Yemin ediyordun asla dokunmayacağına

Ulusunun büyük yaralarına,

(...)

Bunun için mi yaratıldım ben,

Yas tutup ağlayan biri olmak için mi?

Ben isterim ki, öveyim şenlikleri,

Mutluluk veren koruları

Shakespeare'in götürdüğü kolumdan çekip de hani

Bir mutluluk anını şairlere bırakın siz,

Yok olacak çünkü sizin dünyanız.

(...)

(“W Warszawie” (Varşova’da) başlıklı şiirinden)

“Kurtuluş”un okuyucuya iletisi, yıkım, yok oluş dönemlerinde şiirin öncelikle ahlaki bir kurtuluş sunması, şairin de bireye ve ulusa karşı ahlaki sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiği yönündedir; bu bağlamda, kitabın başlığı da ayrı bir anlam, önem kazanır. Zira Miłosz bu yapıtını açan “Przedmowa” (Önsöz) başlıklı şiirinde bu iletisini şöyle dile getirir:

(...)

Nedir ki şiir, kurtarıcısı olmayan

Ulusların ve insanların?

Bir bileşimidir kamusal yalanların.

Türküdür ayyaşların, boğazları birazdan kesilecek olan,

Bir okuma parçası, odasında bir genç kızın.

İyi bir şiir, yazmasını beceremediğim isteyip de,

Geç fark ettiğim kurtarıcı amacını,

Kurtuluş budur, bir tek budur işte.

(...)

Şairin Nazilerce bastırılan Varşova Gettosu Ayaklanması'na⁴ tanık olması sonucunda, 'ölenlerin ebedî yalnızlığı'nı yansıttığı "Campo di Fiori" ve 'kötülüğe kayıtsız kalınması halinde, kötülüğün ortağı olunacağı' yönündeki görüşünü vurguladığı "Biedny chrześcijanin patrzy na getto" (Zavallı Hristiyan Gettoya Bakıyor) başlıklı şiirleri doğmuştur.

Kaplıyor üzerini arılar kırmızı bir karaciğerin,

Karıncalar kaplıyor üzerini kara bir kemiğin,

Başlıyor yırtılışı, ayak altında çiğnenişi ipeklerin,

Başlıyor parçalanışı camın, ağacın, bakırın, nikelin,

/ gümüşün, alçı köpüklerin

levhaların, tellerin, trompetlerin, yaprakların, topların, kristallerin –

Hüüp! Fosforlu bir alev yutuyor sarı duvarlardan

insan saçlarını ve hayvan tüylerini.

(...)

Yıkılıyor bir alev içinde çatı, duvar ve bir sıcak kaplıyor zeminini.

(...)

Ağır ağır ilerliyor muhafız-köstebek, tünel kazarak

Alnına tutturulmuş küçük, kırmızı bir fenerle.

Bedenlerine dokunuyor ölenlerin, ilerliyor, bir bir sayarak,

İnsan külünü fark ediyor gökkuşağı renklerinde parıldayan toz dumanın

içinde,

Gökkuşağının bir başka renginde parlıyor her bir insanın külü.

(...)

Ne diyeceğim ona, ben, Yeni Ahit'in Yahudisi,

Hani iki bin yıldır İsa'nın dönüşünü bekleyen?

⁴ 1943 yılının 19 Nisan-16 Mayıs tarihleri arasında yaşanmıştır.

Salıverecek beni onun bakışına parçalanmış bedenim
 Ve ölümün yaverlerinden sayacak beni:
 Sünnetsizlerden.

(“Zavallı Hristiyan Gettoya Bakıyor” başlıklı şiirinden)

Savaş sonunda yapılan Yalta Konferansı ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin eline bırakılan Polonya'da, Moskova'ya bağlı komünist yönetimin 1947 yılında halkın % 80'inden fazlasının oyunu alarak başa geçmesiyle, ülkede özellikle 1948-1955 yılları arasında sert bir komünist rejim egemen olur. Miłosz bu rejimi ilkin aktif biçimde desteklese de, insanın tarihe karşı sorumluluğundan söz ederek, dönemin toplumsal ve politik değişimlerine ve kültürün ideolojik hale getirilmesine ilişkin olumsuz süreçleri açık bir biçimde yansıttığı ve 1948 yılında “Twórczość” (Yaratım) adlı dergide yayımladığı “Traktat moralny” (Ahlaki Anlaşma) adlı oldukça uzun yapıtında, değerlerin çöküşünü ve ahlak eksikliğini bir ironi ve alayla kınar. Aşağıda, bu uzun şiirinin küçük bir bölümü gözler önündedir.

(...)

Çünkü şizofrenidir - ikiye ayrılışı
 Varlığın çiçeğe ve köke,
 Bu eylemlerimi ben değil, bir başkası
 yapıyor hissi.
 Önemsizdir birinin boğazını sıkamak,
 Sonra İlahi Komedyaya okumak,

(...)

Bu her gün yaşanır daha küçük ölçekte,
 “Kötülük isimsizdir” der biri,
 Kullanıldık aletler gibi.
 Hakkı var. Ve atılıyor felakete.

(...)

1951 yılı, Miłosz'un komünist yönetimle bağlarını koparıp Fransa'dan sığınma hakkı aldığı yıl olması bağlamında, şairin yaşamında bir dönüm noktası niteliğindedir. Miłosz için, önce Fransa'da, ardından Amerika Birleşik Devletleri'nde geçireceği uzun bir göçmen yaşamı başlamıştır artık.

Ülkesinde rejim düşmanı bir hain ilân edilen ve yapıtlarının basımı yasaklanan şairin, göçmenlik yıllarında renkli bir çizgide seyreden şiir sanatı dikkatleri üzerine daha çok politik şiirleriyle çeker. Göçmenlik döneminde, 1953 yılında yayımladığı ilk şiir yapıtı, savaş ve savaş sonrası yıllara uzanan ahlaki bir hesaplaşma niteliğindeki "Światło dzienne" (Gün Işığı)nda belki de tüm yapıtlarında olduğundan çok daha dolaysız konuşan, öfkesini gizlemeyen, kötülüğün maskesini düşüren ve yine moralist olan (Dąbrowska, Czesław Miłosz. Sylwetka twórcza – poezja) bir Miłosz ile karşılaşırız. Totalitarizm karşıtı söylemli en tanınmış yapıtı olan ve sert bir öfke tonuyla dikkati çeken, aşağıdaki "Który skrzywdziłeś" (Hangisi Zarar Verdiğin) başlıklı şiirinde Miłosz, şairin zalim ve bencil egemen güce karşı üstlendiği objektif 'tanık' rolünü yüceltir (Wyka, 1987:119).

Hangisi zarar verdiğin sıradan insanın
Gördüğü zarara patlatarak bir kahkaha
Soytarılar topluluğu yer alırken senin yanında
İyi ve kötü hep bir arada,

Herkes dursa da el pençe divan önünde
Sana erdem ve hikmet atfedip de,
Yapıp da şerefine altın madalyalar,
Mutlular, bir gün daha hayatta kaldılar,

Kendini güvende sanma. Şair hatırlar.
Öldürebilirsin onu - bir yenisi doğar.
Eylem ve söylemler kayıt altına alınırlar.

Bir kış şafağı daha bir yaraşırda sana
Ve bir urgan, eğilmiş bir dal ağırlığıyla.

Ahlaki ve felsefi problemler ile metafizik perspektif, Miłosz'un, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yaşamı itibarıyla, sonraki dönem şiirinde⁵ öncekinden daha güçlü biçimde belirir.

Hümanist ve evrensel değerleri her şeye karşın savunmaya devam eden bu şiirde -aşağıdaki "Piosenka" (Şarkı) başlıklı şiirinde olduğu gibi- zaman zaman, savaş öncesindeki felaketçi, kötümser yankılar, dünyanın sonu imgeleri ortaya çıkar.

Herhangi bir keder daha da bir artacak.
Gece şimdi karadır, daha bir kararacak.
Yaşayanlara iyi de, gidecekler vaktince.
Gel sen kalbini açma insani meselelere.

Yazgı dosdoğruydu, ama çarpıklaşacak.
Temiz su bir gün gelip ağı, zehir olacak.
Her kim akıllıysa, bir gün mutsuz olacak,
Mutluluk aptalların kefareti olacak.

Yıldız geçecek de yitip gidecek gözden.
Boş yıllar bekleyişte bir araya gelecek.
Olacak yerle yeksan, yıkılıp da çöken.
Ve dünya güzelliği acı bir tat verecek.

Metafiziksel bir çizgide seyreden ve varoluşun gizemini sezen, rasyonel sınırları aşan sorularla varoluş bilmeçesine bir açıklama arayan dini motifler, Miłosz'un şiir sanatında önemli bir yere sahiptir. Ölüm, dünyanın sonu ve insanın ölüm sonrasındaki yazgısına ilişkin bir iç diyalog formundaki "Sens" (Anlam) başlıklı şiirinden bir bölüme göz atalım:

⁵ *Król Popiel i inne wiersze* (Kral Popiel ve Diğer Şiirler-1961); *Gucio zaczarowany* (Büyülenmiş Guccio-1965); *Miasto bez imienia* (İsimsiz Kent-1969); *Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada* (Güneş Nereden Doğup Nereden Batar-1974); *Hymn o Perle* (İnci Manzumesi-1982); *Nieobjęta Ziemia; Kroniki* (Kronikler-1987); *Dalsze okolice* (Uzak Çevreler-1991); *Na brzegu rzeki* (Nehir Kıyısında-1994); *To* (Bu-2000); *Druga przestrzeń* (İkinci Boşluk-2002)

- Ben ölünce, astarını göreceğim dünyanın.
Öbür yüzünü, ardında bir kuşun, dağın ve gün batımının.
Okunmayı isteyen gerçek anlamı.
Kabul edilmemiş olan, kabul edilmiş olacak.
Kavranılmaz olan, kavranılır olacak.

- Peki ya yoksa dünyanın bir astarı?
Bir işaret değilse, daldaki ardıçkuşu
Daldaki ardıçkuşuysa sadece ve gün ve gece
Beliriyorsa şayet art arda anlamsızca
Başka bir şey yoksa bu dünyada, bu dünyadan başka?
(...)

Sonuç olarak, Miłosz'un II. Dünya Savaşı öncesinde felaketçi çizgide başlayan şiiri, savaş sırasında faşist ve sonrasında stalinist totalitarizm deneyimlerinin ve dönemsel gelişimlerin evrensel yansımalarını barındıran, felsefi ve entelektüel yönü çok daha güçlü, tarihsel ve kültürel fonu sağlam, tematik çeşitliliği ile dikkati çeken bir şiir yönünde gelişim göstermiştir. Bu şiir, gerçek, iyilik ve adalet gibi hümanist ve evrensel değerleri savunur.

Dileriz Miłosz, görmeyi istediği, dünyanın astarını, öbür yüzünü görebilmiştir.

KAYNAKÇA

DĄBROWSKA, Krystyna. "Czesław Miłosz. Sylwetka twórcza – poeta"

(http://www.culture.pl/pl/culture/artykuly/es_milosz_sylwetka_poetycka_dabrowska) 12.04.2011'de erişildi.

KWIATKOWSKI, Jerzy. (2001). *Dwudziestolecie Międzywojenne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

"*Litwo, Ojczyzno moja*" - w ustach współczesnych poetów Wileńszczyzny. (t.y.).

<http://www.republika.pl/latowicz/soleczniki/2ref2.htm> 14.04. 2011'de erişildi.

MIŁOSZ, Czesław. (2011). *Wiersze wszystkie*. Kraków: Wydawnictwo ZNAK.

WYKA, Marta. (1987). "Poezja Czesława Miłosza". In *Autorzy naszych lektur, Szkice o pisarzach*

współczesnych, red. Włodzimierz Maciąg, Wydanie IV, Ossolineum, 118-130